

СТАНОВЛЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ НАУКИ

ESTABLISHMENT OF PEDAGOGICAL SCIENCE

Ця стаття присвячена дослідженню історії ідей та їх витоків у освітній науці. Визначено сучасний стан та перспективи розвитку освітньої науки. Враховуючи особливості педагогіки, визначені її об'єкти та теми. Між педагогікою та іншими науками встановлюються міждисциплінарні зв'язки, що дозволяють глибше зрозуміти педагогічні факти, явища і процеси. Розкриває джерела, на яких спирається освітня наука. У статті зазначається, що педагогіка має на меті теоретично узагальнити факти, проникнути у внутрішню природу явищ, визначити їх причини та передбачити їх розвиток. Проаналізувати об'єктивні закономірності навчально-виховного процесу, вивчити його сутність і неминучі, універсальні та стійкі причинно-наслідкові зв'язки. Їх знання дають змогу належним чином адаптувати навчальний процес до соціальних потреб, прогнозувати та реалізовувати результати навчання. Педагогіка – це наука, яка вивчає процес виховання, навчання та розвитку особистості. Вважається, що педагогіка розвивалася в обіймах філософії, яка на той час була майже єдиним науковим сукупністю знань. Наука має предмет і об'єкт свого вивчення, і є синтезом знань про фактичні явища, які вона вивчає. Однак це, безсумнівно, має певний зв'язок з іншими науками. Визначення предмета як особливої сфери власної освітньої соціальної діяльності є частиною навчальної підготовки. Педагогіка Вивчення освіти — це свідомий системний процес, який готує людину до життя і праці, розкриває її природу, закономірності, тенденції та перспективи, вивчає принципи і правила навчальної діяльності. Як і будь-яка наука, педагогіка прагне теоретично узагальнити факти, проникнути у внутрішню природу явищ, знайти їх передумови, передбачити їх розвиток. Аналізується об'єктивна закономірність навчально-виховного процесу, досліджується природа і неминучість навчального процесу, універсальний стійкий зв'язок і причинно-наслідковий зв'язок. Їхні знання дозволяють їм правильно структурувати процеси навчання, прогнозувати результати навчання та здійснювати навчання відповідно до потреб суспільства. Педагогіка вивчає лише процеси виховання, навчання та навчання в межах своєї галузі, враховуючи лише педагогічні аспекти. Загальнопедагогічні принципи навчально-виховного процесу, виховання і навчання людей різного віку вивчаються через виховну роботу навчальних закладів, установ, організацій та трудової діяльності.

Ключові слова: педагогічна наука, історія, особистість, розвиток, етапи розвитку, сучасні умови, знання, освітній процес, педагогічний прогрес, мистецтво.

This article is devoted to the study of the idea of educational science and the history of its origin. The peculiarities of the stages of pedagogy development are analyzed and revealed. The current state and prospects of educational science development are determined. Taking into account the peculiarities of pedagogy, its objects and topics are identified. Interdisciplinary links have been established between pedagogy and other sciences, which allow a deeper understanding of pedagogical facts, phenomena and processes. Reveals the sources on which educational science is based. The article notes that pedagogy aims to theoretically summarize the facts, to penetrate into the inner nature of phenomena, to determine their causes and predict their development. Pedagogy - a science that studies the process of education, training and development of personality. It is believed that pedagogy developed in the arms of philosophy, which at that time was almost a monolithic system of scientific knowledge. Science has the subject and object of its study, and is a synthesis of knowledge about the actual phenomena that it studies. However, this certainly has something to do with other sciences. Define the discipline as a special area of their own educational social activities, the components of which are education and training. Pedagogy explores education as a conscious and systematic process that prepares a person for life and work, reveals its nature, patterns, trends and prospects, studies the principles and rules of educational activities. Like every science, pedagogy seeks to theoretically generalize facts, to delve into the inner nature of phenomena, to determine their causes, to predict their development. The objective regularity of the educational process is analyzed, the nature and inevitability of the educational process, universal and stable connection, causal connection are investigated. Their knowledge allows them to properly structure the learning process, predict learning outcomes and implement learning in accordance with societal needs. Pedagogy studies only the process of education, training and learning in its field, which considers only the pedagogical aspect. General pedagogical principles of the educational process, education and training of people of all ages are studied through the educational work of educational institutions, organizations and labor collectives.

Key words: pedagogical science, history, personality, stages of development, modern conditions, knowledge, educational process, pedagogical progress, art.

УДК 378.14
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2022/45.2>

Гураль О.І.,

викладач кафедри англійської мови
технічного спрямування № 1
Національного технічного університету
України «Київський політехнічний
інститут імені Ігоря Сікорського»

Дем'янюк Н.О.,

викладач кафедри англійської мови
технічного спрямування № 1
Національного технічного університету
України «Київський політехнічний
інститут імені Ігоря Сікорського»

Вступ. Розглядаючи становлення освітньої науки, слід зазначити, що ця наука має свої концептуальні прийоми, свої методи дослідження, репрезентує досвід навчальної діяльності, накопичується поколіннями, знаходить своє відображення в певних принципах, законах і правилах. Звісно, наука про освіту існує завдяки природним потребам людей, допомагаючи молодому поколінню громадян зрозуміти потреби життя,

гармонійно влитися в нього, повноцінно реалізувати себе в ньому.

У статті ми розглянемо види педагогіки, а саме, елітарну і народну педагогіку.

Як відомо, жодна наука не може розвиватися без систематичного перегляду й оцінки накопиченого обсягу знань. Тому історія педагогіки має на меті розкрити механізм розвитку цієї науки, реконструювати історичні зміни педагогічних знань,

сприяти підвищенню теоретичного рівня сучасної педагогіки, створити умови для повного аналізу масштабів її досягнень.

Звичайно, сьогодні в українській педагогіці відбуваються перегляди понять, зміни в основі методів, дослідження нових понять. Історики серед сучасних дослідників особливо цікавляться такими періодами розвитку. Педагогіка вважається наукою про виховання, принципи якої базуються на передачі досвіду та засвоєнні підростаючим поколінням. Становлення науки почалося дуже давно. На виникнення педагогіки значною мірою вплинув розвиток людини, що проходив поетапно.

Мета та завдання дослідження полягає в теоретичному аналізі історії становлення педагогічної науки.

Цілями дослідження є: визначення понять і характеристик освітньої науки, розкриття творчого етапу освітньої науки, утвердження освітньої науки в широкому науковому просторі.

Результати дослідження. Вчені вважають, що педагогіка має як фундаментальний (теоретичний), так і прикладний (особливо педагогічний) рівень. На цю багаторівневу структуру навчання вказав К. Ушинський, назвавши ці рівні «теорією» та «практикою». Засновником вітчизняної системи навчання вважається Ушинський К. Д. Він написав першу велику працю в галузі освітньої антропології під назвою «Людина як об'єкт виховання».

Теоретичний рівень демонструє давній зв'язок педагогіки та філософії. Він вивчає суспільний лад, спираючись на відповідну науково-педагогічну спадщину, результати відповідної науки та дані практичної діяльності, формує загальні, оптимізовані за період, педагогічні рекомендації, окремі принципи, закони, правила. Вивчення педагогіки на цьому рівні в навчальних закладах має на меті формування у майбутніх учителів відповідного педагогічного світогляду. Є ряд вчених, які своїми працями здійснили масштабний внесок у теорію української педагогіки Володимир Мономах ("Повчання дітям"), Г. Сковорода, П. Юркевич, К. Ушинський, П. Куліш, Б. Грінченко, С. Русова, І. Огієнко, Я. Чепіга, І. Отешенко, С. Сірополко, П. Біланюк, Я. Кузьмів, о. Ю. Дзерович, П. Паращин, І. Юцишин, П. Будз, Г. Ващенко, В. Сухомлинський, М. Стельмахович та ін.

Традиційно педагогіку на цьому рівні поділяють на дві основні частини – теорію навчання (педагогіку) і теорію освіти. Згодом окремий розділ представить теорію розвитку як її автономну частину, про яку йдеться нижче.

Рівень застосування педагогічної науки трактується як методичний. Насамперед вона представлена професійним підходом, який іноді називають практичною або специфічною педагогікою. Крім того, формуються також «Методика позакласної роботи» (обов'язки класного керівника, організація

позакласної роботи тощо) та «Методика виховної роботи».

Навчальні дисципліни на прикладному рівні «вбирають» пропозиції, педагогічні теорії та розробляють методи (шляхи) їх реалізації, передбачаючи навчання з різних шкільних дисциплін, практику у позакласній та позакласній роботі тощо.

Під терміном «українська освітня наука» в широкому розумінні ми розуміємо відносно цілісну діяльність українських наукових та освітніх кіл у суспільному житті нашої країни, інституційне оформлення якої базується на різних організаційних підрозділах, наукових школах, регіонах. і дослідження, наукові знання [1, с.40].

Педагогіка – це одночасно і наука, і мистецтво виховання та навчання дитини або молодшої людини. Відмінності в менталітеті, характері мислення людей та сприйнятті ними нових ідей визначаються як генетикою, так і існуючою з покоління в поколінням цінностей. Ці відмінності в свою чергу визначають сприйняття дитини до різних методів навчання та виховання. При цьому всі ширші впроваджені у процес навчання технічні новинки неминуче впливають на психіку, причому "ігри" з розумними пристроями можуть не так розвивати, як призводити до деградації та несерйозному ставленню до навчання.

Педагогіку зазвичай визначають як науку про виховання та навчання (освіту) людини, хоча значною мірою це не наука, а мистецтво (уміння) виховувати та навчати у повному відповідно до оригінального давньогрецького терміну *dagwgiç*», в якому *çgw* означає "вісти", а *raij* – "дитя". Це вміння вести за собою дитину або молоду людину, не тільки до навчаючи його основ різних наук, а й щеплення базові принципи моралі та етики, за відсутності яких людина не повноцінний, а суспільство загалом нежиттєздатне.

Педагоги мають бути дуже добре освіченими фахівцями, ерудованими людьми і, головне, психологами, щоб захоплювати дітей у світ знань, повертати їм віру у справедливість, благородство та вищі ідеали, щоб вони не сприймали життя як безглузде існування в оточенні людей, що не розуміють, а відчували внутрішню потребу у роздумі, аналізі, саморозвитку.

Велику роль у створенні й розвитку освітньої науки відіграли грамота й читання. Ці норми викладалися в перших навчальних центрах при храмах і палацах. Як відомо, формування системи освіти почалося на стародавньому Сході. Відкривалися школи, особливо капеланська школа, головним завданням якої була підготовка священиків. Також у палаці є школи для підготовки офіцерів-писарів, військові школи. У школі викладаються різні предмети, зокрема розрізняються такі предмети: письмо, читання, арифметика, право, астрологія, медицина, релігія. Ми вчилися в школі десять

років, оплачували навчання, мали уроки з ранку до вечора. Часто застосовуються тілесні покарання.

Пізніше становлення педагогіки відбулося в Стародавній Греції та Римі. Вперше вжито слово «учитель», яке походить від грецького слова. Він згадував про рабів, які вивчали дітей свого господаря до школи.

Першим професійним учителем вважається римлянин Марк Фібі Квінтіліан. Він вважає, що для правильного розвитку дітей необхідно запровадити загальну гуманітарну освіту. Квінтіліан першим запитав, що повинен запитати будь-який педагог:

- гарна освіта;
- любов і повага до дітей.

Грецьке виховання означало будову ідеальної людини, яка мала високі моральні переконання, розвивала свій розум і тіло. Вихователь виховує у дітей почуття прекрасного. Тому кожен в Греції з дитинства хоче бути кращим за інших, бути відомим. Висловлюються також їхні думки, які стають відомими словами Аристотель, Сократ, Цицерон, Платон.

У Спарті люди приділяли велику увагу фізичному, а не розумовому розвитку. Тому багато людей неписьменні та розумово недорозвинені. У римських школах викладають право та граматику. Для дітей дворянських родин відкривалися школи риторики, де навчали мовлення. У середні віки церква та її священники відігравали важливу роль. Там зберігся латинський алфавіт. Школи існують при церквах і соборах, і так багато говорять про релігію та світогляд.

Освіта на Русі почало набирати оберти в період листів і листів Кирила і Мефодія – в IX ст. Існує різновид народної педагогіки, яка має ознаки порад і правил, втілені в народних традиціях, звичаях і фольклорі.

в XI-XIII ст. У Київській Русі видано численні переклади та оригінальні збірники книг і статей, у тому числі навчальні статті та роздуми («Палей», «Златоусть», «Ізмарагд», «Пчела», «Злата матиця» та ін.) [2, с. 111].

З приходом християнства з'явилися парафіяльні та церковно-приходські школи з навчанням читання, письму та рахунку. Важливу роль у цьому відіграє віра. Відомими є «Ізборник Святослава», «Повчання князя Володимира Мономаха дітям», «Домострой».

Як окрема наука сучасна педагогіка виникла в 1717 році. На це вплинула робота Бекона «Про гідність і розширення науки», в якій намагалися поділити всю науку на види. Великий внесок у розвиток педагогіки за кордоном зробили такі вчені: Коменський Я.А., який підтвердив принципи педагогіки та запропонував ідею класної системи навчання; Локк Дж., який відіграв важливу роль у викладанні педагогіки, психології, Руссо Ж.-Ж. – Введення в основи «вільної освіти»,

Песталоцці І. – Продемонструвати основну теорію навчання для цілісного розвитку дітей, Герbart І. – Ввести поняття «освітнє навчання».

Якщо зосередитися на вітчизняному періоді, то слід виділити не лише Ломоносова, який запропонував ідею загальноосвітньої школи, а й Бецького І. Радишева, який брав участь у створенні Смольної академії дворянських жінок, який виявив зацікавленість в ідеальному уявленні про фігуру людини. її виховання, відстоюючи демократичні та антикріпосницькі висловлювання Чернишевського та Добролюбова, які вважали виховання і освіту ж [2, с. 111].

Перша світова війна, що тривала з 1914 по 1918 роки, внесла докорінні зміни в систему освіти. Після війни централізоване управління навчальними закладами посилювалося, у багатьох країнах деякий час тривала навчання. Це стосується початкової школи.

Основним завданням педагогіки є створення ідеального образу нової людини та метод його формування. Джуді розвиває теорію і значення дитячих переживань під керівництвом своїх вчителів. Він запровадив персоналізовану систему навчання «Winnet Plan» та персоналізовану систему навчання «Dalton Plan». Це означає правильний розподіл навантаження, що передбачає спільне планування учнями та викладачами [3, с. 99].

Далі зазначимо, що будь-яка наука має свою тему дослідження. Предмет – це синтез знань про явища реального світу, які він вивчає. У той же час це безперечно пов'язане з іншими науками.

Предметом педагогіки є специфічна сфера суспільної діяльності, присвячена вихованню людини, однією з яких є виховання і навчання. Педагогіка вважає, що освіта – це свідомий і планомірний процес, який готує людину до життя і праці, розкриває її природу, закономірності, тенденції та перспективи, досліджує принципи і правила виховної діяльності.

Виникнення і розвиток освітньої науки як теорії виховання підростаючого покоління, тому що психолого-фізіологічні особливості людини формуються в дитинстві та підлітковому віці. Особистісний розвиток найбільше концентрується на цих етапах життя:

- формуються його основні характеристики та риси – психічна та фізична сила;
- основи світогляду;
- переконання;
- моральні почуття;
- риси характеру;
- узгодження потреб, інтересів, уподобань та подібні.

Як наслідок, значні батьківські прогалини та недоліки, виявлені в ранньому віці, є дуже серйозними і іноді можуть залишатися невиправленими.

Педагогіка вивчає навчально-виховний процес, навчання лише в притаманному йому обсязі, розглядаючи лише педагогічний аспект. У ньому враховано загальнопедагогічні принципи проектування засобів виховної роботи в навчальних закладах, установах, організаціях і трудових колективах з метою налагодження виховних процесів, виховання і навчання людей різного віку.

Педагогіка як наука пов'язана з багатьма науками: філософією (етика), соціологією, естетикою, психологією, анатомією та фізіологією людини, економікою, етнологією, педіатрією, кібернетикою тощо.

Міждисциплінарний зв'язок педагогіки з іншими науками забезпечує глибше розуміння педагогічних фактів, явищ і процесів.

Філософські науки допомагають педагогіці визначити мету освіти, розглянути наслідки загальних закономірностей життя і мислення людини, надати актуальну інформацію про наукові та суспільні зміни, коригувати напрямок освіти.

Є наукова (елітарна) і народна педагогіка. Перший з них представлений педагогічною спадщиною та сучасними дослідженнями професійних вчених-педагогів. Як правило, це основа освітньої та виправно-виправної систем, які перебувають під опікою держави. У різних країнах розрив між «вищим класом» і «нижчим класом» суспільства в історії був різним, як великим, так і малим. Власне, це також пояснює слабкий розвиток субкультури народів Центральної Європи та її значення для тих із нас, хто століттями був поневолений. Видно, що творцем народної педагогіки є сам народ, тому мудрість народної педагогіки справжня і природна, тому вона часто стає джерелом педагогічної істини в науковій педагогіці. Саме це відбувається в мистецтві, медицині та інших сферах культури. Сьогодні етнопедогогіка іноді розглядається як доповнення до підготовки вчителів. Крім того, література, мистецтво, музика, філософія тощо також відіграють педагогічну функцію, ведучи людей до певної системи цінностей. Кожен автор (письменник, художник тощо) своєю творчістю виховує, тому, в певному сенсі, всі вони вчителі.

Народна педагогіка (сучасні дослідники часто називають її етнопедогогікою) є невід'ємною частиною національних субкультур (народної творчості, фольклору, медицини, агрономії тощо), що походять від деяких людей, що існували за часів колоніального чи соціального рабства.

Економіка відіграє важливу роль у педагогіці, дозволяючи нам відслідковувати наслідки виробничих відносин, економічних процесів і моделей освіти та навчання. Етнологія має на увазі національні особливості людей, які завжди представляють певні народи.

Соціологія допомагає зрозуміти такі соціальні інститути, як сім'я, школи, університети, трудові

колективи, формальні та неформальні групи, молодіжні субкультури, і використовує фактичні матеріали для раціональної організації навчання та виховання дітей. Використання мережевих досліджень дозволяє проектувати та застосовувати навчальні та керуючі машини під час навчання.

Педагогіка тісно пов'язана з психологією, оскільки психологія вивчає закони розвитку людини та педагогіки. За допомогою психології педагогіка може визначити ефективність педагогічних впливів, які призводять до змін їх внутрішнього світу та поведінки. Тому логічно, щоб кожна частина педагогіки спиралася на відповідну частину психології.

Слід також зазначити, що анатомія та фізіологія людини є фундаментальними для розуміння її біологічних властивостей – розвитку вищої нервової активності, розвитку та функціонування першої та другої сигнальних систем, сенсорної, кістково-м'язової, серцево-судинної та дихальної систем.

Педагогіка в своєму розвитку базується на таких джерелах:

– Освітня спадщина минулого. Багато відмінних посад викладачів, минулих і сучасних, актуальні сьогодні.

– Сучасні дослідження освіти. Сьогоднішні нові ідеї для навчання збагачують його.

– Найкращий досвід викладання. Узагальнення еkleктичного дослідження та освітнього досвіду дозволяє встановити певні закономірності та закономірності, що лежать в основі нових теорій, концепцій і передбачень. Знання, отримані в процесі засвоєння педагогічного досвіду, стають таким чином джерелом існування і розвитку науки про навчання [6, с. 15].

Ідеально, коли всі структурні елементи педагогіки з'єднуються. Наука викладання не забезпечує автоматично успішне навчання. Для практичної діяльності вчителів необхідно не лише оволодіти теорією, а й оволодіти методами та вміннями навчального процесу. Тому вважається, що педагогічна практика ґрунтується не лише на науці про виховання, а й на творчому натхненні вчителя, тобто його мистецтві. [7, с. 23].

Розкриваючи об'єктивні закономірності виховання, навчання, педагогіки і водночас будучи прикладною наукою, вчителі мають можливість застосовувати теоретичні положення на практиці. По-справжньому оволодіти викладацькими знаннями та вміннями вчителів – це благородне мистецтво, завжди засноване на наукових знаннях. На основі узагальнення досвіду педагогічних керівників формуються правила загальноосвітньої та професійної освіти.

Можна відзначити таку специфіку педагогіки як галузі наукового знання:

– Безпосереднє відношення до всіх наук. По-перше, через зміст освіти, особливо тому, що

професійна педагогіка пов'язана з підготовкою фахівців усіх наукових галузей і всіх видів професійної діяльності.

– Педагогіка базується на використанні досягнень майже всіх наук, насамперед, філософії, психології, фізіології, кібернетики, соціології.

– Педагогіка – надзвичайно складний об'єкт вивчення, і, мабуть, найскладніший у порівнянні з усіма іншими науковими об'єктами, оскільки на неї впливає багато різних факторів: сьогодні вчитель приходить на урок у гарному настрої, а завтра – у дуже хорошому. настрої гарний. Поганий настрої, у студента Іванова болить голова, Сидоров закоханий, у Петрова низький стіл і так далі.

– Сучасна педагогіка користується загальноприйнятою мовою. Навіть такі основні категорії педагогіки, як «виховання», «виховання» та «розвиток», мають різне тлумачення. Крім того, багато педагогічних понять в українській мові не можна порівняти (за змістом) з іншими мовами (англійською, німецькою тощо).

– Педагогіка в певному сенсі є наукою майбутнього, тому що сьогоднішній навчальний процес базується на сприйнятті суспільством освіти і виховання в сучасних умовах, учням необхідно навчатися 11 років у школі, а потім від 1 до 5 з будь-якого професійно-технічного навчального року. Через 10 років після закінчення навчання попередні студенти мають бути як індивідуальними, так і професійними студентами. Але за цей час політична, соціальна та економічна ситуація суспільства в цілому та кожної окремої людини зазнає серйозних змін [4, с. 88].

Досягнення результатів навчання в педагогічній та виховній практиці значною мірою залежить від особистості, світогляду, амбіцій та професіоналізму кожного вчителя. Якщо у сфері матеріального виробництва, як підказує наука, завжди можна отримати навмисно заплановані результати, то педагогіка, як і медицина, є і наукою, і мистецтвом.

Висновок. Таким чином, в процесі формування педагогіки як науки вона структурно розвивається і має свої закономірності. Суть будь-якої науки втілена в праві. Тому освітня теорія повинна бути створена, а теорія освіти має бути системним законом. Проте законодавство про освіту має свої особливості. При цьому педагогіка розвивалася як практика, що сприяє швидкому вирішенню складних педагогічних проблем у навчально-виховному процесі, і мистецтво, що вимагає від педагогів

творчого стимулювання педагогічної майстерності.

Справжня вчительська майстерність, велике мистецтво завжди базуються на наукових знаннях. У свою чергу, на основі узагальнення педагогічного досвіду старших викладачів сформулюйте правила виховання і навчання. Визначаємо, що розвиток педагогіки базується на таких джерелах: минула педагогічна спадщина, дослідження сучасної педагогіки, передовий педагогічний досвід. Багатоаспектні дослідження та узагальнення педагогічного досвіду дозволяють виявити певні закономірності та закономірності, які створюють основу для нових теорій, концепцій та передбачень. Тому досвід знань, набутий у процесі навчання і викладання, стає джерелом існування та розвитку освітньої науки.

Навчальні наукові знання автоматично не гарантують успіх у навчанні. Для практичної діяльності вчителі повинні не лише оволодіти теорією, а й оволодіти методами та навичками навчально-виховного процесу. Тому вважається, що педагогічна практика ґрунтується не лише на науці про виховання, а й на творчому натхненні вчителя, його мистецтві.

Отже, педагогіка – це наука, яка вивчає процес виховання, навчання та розвитку особистості, і вона переросла в практику, яка допомагає швидко вирішувати складні педагогічні проблеми в навчально-виховному процесі, що вимагає творчого натхнення, педагогічного впливу, майстерності.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Адаменко О.В., Курило В.С. Особливості і тенденції розвитку педагогічної науки в Україні у другій половині ХХ століття. *Рідна школа*. 2012. № 4. 248 с.
2. Волкова Н. П. Педагогіка: посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ.: Видавничий центр «Академія», 2002. 400 с.
3. Курило В. С. Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у ХХ столітті. Луганськ, 2000. 460 с.
4. Максимюк С. П. Педагогіка: навчальний посібник. Київ, 2005. 667 с.
5. Онопрієнко В.І. Історія української науки ХІХ–ХХ століть: навч. посібник. Київ, 1998. 304 с.
6. Акімова О.В. Основи педагогічних вимірювань і моніторинг якості освіти: навч. посіб. Вінниця, 2012. 148 с.
7. Супрун М. О. Педагогіка: підручник для духовних і світських закладів освіти. Київ, 2018. 400 с.